

Таикулова Ш.Б.

«АРАБ ЖАЗЫНЫН» ИЧКИ СЕБЕПТЕРИН АНЫКТОО

УДК:800.162

Бул макалада «араб жазынын» ички себептерин аныктоо каралган.

Азыркы кезде «араб жазынын» пайда болуусунун себептерине байланышкан көптөгөн көз караштардын, ой пикирлердин саны өсүүдө. Алсак, илимий чөйрөдө дагы эле болсо «араб жазында» ички жана сырткы себептер жана таасирлер салыштырмалуу эмнеге ээ болушту, чыгуулар спонтандуу, башкача айтканда башкарууда баш аламан болдубу же тескерисинче, өзүнө «башкарылуучу баш-аламандыкты» камтыды, учурдагы коммуникациялык системалардын жана технологиялардын ролу канчалык маанилүү болду ж.б. көптөгөн маселелер туурасындагы жеке ой-пикирлер жок. Ал тургай аталган феномендин маңызына таандык болгон туруктуу жалпы кабыл алынган терминология да жок. Кээ бир авторлор азыркы кезде ары кеңири колдонулуучу «араб жазы» терминин колдонушуп, процесстерге заманбап араб дүйнөсүндө болуп жаткан позитивдүү маңызды жана бааны киргизишти. Башка бир авторлор «араб күзү» же «араб кышы» терминдерин колдонууну туура табышып, араб дүйнөсүндө болуп жаткан процесстердин жана алардын кризистик мүнөзүнүн терс кесепеттерин баса белгилешкен.

Мындан ары биз кеңири тараган «араб жазы» аныктамасын колдонобуз, бирок, биздин пикирибизде, араб дүйнөсүн камтыган системалык кризис туурасында кеп кылуу кыйла ылайыктуу болоор, ал араб дүйнөсү (же цивилизациясы) мусулман дүйнөсү катары жалпы жонунан, азыркы мезгилде жалпы дүйнөлүк өнүгүүнүн мүнөзүн жана темпин, жалпы багытын аныкташкан өзүнөнөндүрүштүк, технологиялык өнүгүүсүнөн кыйла артта калды. С.Хантингтон өз убагында ар кыл өлкөлөрдү цивилизациялык белгилери боюнча бөлүштүрүүнү сунуштаган, бул биздин пикирибизде, толук акылга сыярлык жана максаттуу. Эгерде ааламдашуунун учурдагы процессин эске алсак, анда ал ар бир он жылдык сайын байкалаарлык деңгээлде өсүүдө. Учурдагы дүйнөлүк каржылык жана экономикалык кризис туурасында айтсак, анда биринчиден, эртеби же кечпи ал багындырылат, экинчиден ал улуттук экономикалар интеграциялар процессин жалпы дүйнөлүккө күчөтүшөт. Андан сырткары «араб жазын», биздин пикирибизде, араб дүйнөсүнүн ааламдашуу процессине болгон өзгөчө бир реакциясы катары түшүндүрсөк болот. Биздин изилдөөбүздүн кийинки бөлүмүндөбиз аталган көз карашты кененирээк жалпылап беребиз, азыр болсо

биздин изилдөөбүз үчүн эки маанилүү кырдаалды бөлүп көрсөтөбүз. Биринчиден, ички факторлор менен себептер гана бир катар араб өлкөлөрүндөгү буркан-шаркан коомдук активдүүлүктүн жана массалык баш ийүүчүлүктүн механизмин коң берди. Экинчиден, дүйнөлүк базарга көмүр кычкыл сырьесун негизги алып чыгуучу катары араб дүйнөсүндөгү бардык кырдаал жалпысынан өзүнөн өзү кубаттуу сырткы фактордун, тактап айтканда факторлордун тобунун бар экендигин белгилейт. Биз, албетте, аталган факторлордун эки тобун, башкача айтканда ички жана сырткы факторлорду тең карайбыз жана бул үчүн биз изилдөөбүздө эки башка бөлүмдү бөлүп көрсөттүк.

Аталган параграф ички факторлорго арналат. Бирок, эске сала кетүүчү нерсе, аталган топтор азыркы мезгилде бири-бири менен ушунчалык тыгыз байланышкандыгын, алардын ички жана сырткы факторлорго бөлүү бир аз шарттуу мүнөзгө ээ экендигинен байкаса болот.

Геосаясий жана тарыхый күчтөргө карабастан араб дүйнөсү, Жакынкы Чыгыш жана Түндүк Африка сыяктуу эле байыртадан эле жарылуу коркунучундагы аймак катары кабыл алынган, ал жерде келечекте согуштар, кандуу чыр-чатактар жана маанилүү социалдык коркунучтар пайда болуулары мүмкүн. Ошентсе дагы, өзүнүн масштабы жана кесепеттери боюнча айырмаланышкан 2010-2012-жылдар аралыгындагы орчундуу болгон жана жалпыланган «араб жазы» аталышына ээ болгон элдик толкундоолор, жалпы жонунан, дүйнөлүк коомчулук үчүн эле эмес, көптөгөн изилдөөчүлөр үчүн дагы күтүлбөстүк болду, массалык толкундоолор бир эле мезгилде дээрлик ондогон өлкөлөрдү камтышты.

2010-жылдын аяк ченинде башталган араб дүйнөсүндөгү нааразычылык кыймылды интенсивдүүлүк, масштабдык жана кесепеттик деңгээли боюнча шарттуу түрдө төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

1). Сауд Аравиясы жана Бахрейндегидей башкаруучу режим үчүн маанилүү кесепеттерге ээ болбогон нааразычылыктар;

2). Египет менен Иорданиядагыдай алмашууга конкреттүү мамлекеттик башчыларды алып келген, бирок өлкөнү башкаруунун режимдерин жана ыкмаларын өзгөртпөгөн нааразычылыктар;

3). Ливия, Йемен жана Сириядагыдай ачык жарандык карама-каршылыка алып келген нааразычылыктар.

Нааразычылык кыймылынын, масштабы жана

кесепеттеринин интенсивдүүлүгү деңгээлинде эле эмес, анын массалык нааразычылыкты жараткан себептеринде да байкалган үч топтун ар бири жеке спецификасына ээ болот. Андан сырткары, массалык баш-аламандыктар болуп өткөн ар бир араб өлкөсүндө, суммасында ар бир конкреттүүлүккө нааразычылык кыймылды чакыруучу себептердин спецификалык топтому бар. Ушуга байланыштуу биз тактай кетүүчү нерсе, аталган изилдөө «араб жазын» пайда кылуучу себептердин бүткүл спектрин ачып берүү максатын алдыга койбойт. Анын үстүнө жалпысынан, алар абдан эле көп болушу ыктымал. Биз үчүн эң маанилүүсү араб дүйнөсүндөгү терең системалык кризистиги ачып жана шарттап берүүчү ары жалпы себептерди орнотуу. Акыркы үч жылдагы кайгылуу окуялар, жалпы нааразычылык кыймылдар сыяктуу эле аталган кризистин ички билдирилиши болуп эсептелет.

«Араб жазы» көптөгөн өзгөчө чектерге ээ, алардын ичинде биринчи иретте, көптөгөн себептерге карабастан, биринчиден, аталган себептер синхрондуулукту, башкача айтканда массалык толкундоолордун өлкөлөрдүн жашоо деңгээлинин, ресурстук камсыздануусунун, калктын сандык курамынын ж.б.у.с. ар башкалыгындагы массалык толкундоолордун бир мезгилдигине көңүл бурат, Экинчиден, нааразычылык кыймылдын, анын формаларынын, масштабынын жана кесепеттеринин пайда болуусу, жогоруда айтылгандай, көптөгөн аналитиктер үчүн эле эмес, аталган өлкөлөрдүн калкы үчүн да күтүүсүз болду. Эгерде массалык нааразычылыктар бир эле мезгилде же кезеги менен эки-үч араб мамлекеттеринде болгон болсо, анда эч ким үчүн бул күтүүсүз болбойт эле. Бирок массалык толкундоолор араб дүйнөсүнүн ондон ашуун өлкөлөрүндө болуп өттү. Үчүнчүдөн, «жаз» орунга ээ болгон, көпчүлүк араб өлкөлөрүндөгү калктын «жакырдануу» деңгээли оор абалда болбойт эле. Мындан ары биз муну конкреттүү статистикалык маалыматтарда көрсөтөбүз. Биздин пикирибизде, бул жерде өзгөчө «чынжырлуу реакция», коңшу же кандайдыр бир белгилери боюнча тууганчылыгы бар, мисалы, маданий, цивилизациялык, диний, тилдик, саясий, социалдык ж.б. параметрлери боюнча жакын мамлекеттерге болгон таасирдин эффектиси туурасында айтуу мааниге ээ. Мындай «чынжырлуу реакциялар» тарыхта да өз ордун табышкан. Мисалга алсак, болжол менен ушундай эле көрүнүштөгү революциялар 1848-1849-жылдары Европада, 1825-1830-жылдары Латын Америкасында, 1950-жылдардын аягында, 1960-жылдардын башталышында Африкада коллониялык үстөмдүктөн бошонуу жана 1989-1990-жылдардагы Европанын социалистик мамлекеттериндеги коммунистик саясий жана экономикалык системанын демонтажы болуп өткөн.

Бирок, эгерде биз «араб жазында» кээ бир психологиялык көз карандылыкты тапкан «чынжырлуу реакциянын» же «домино» эффектисинин бар экендигин моюнга алган күндө да башка бир суроо

пайда болот. «Чынжырлуу реакция» болуп өттү, бирок, эмне үчүн мамлекеттик жана социалдык-экономикалык кырдаал көпчүлүк жагынан окшош болгон башка араб мамлекеттерин козгогон жок? Аталган суроого эмне үчүн «чынжырлуу реакция» башка араб өлкөлөрүн козгоду? деген суроого караганда кыйла кыйынырак болот.

Биз изилдөөбүздүн биринчи бабында тарыхый процесстерди жана окуяларды түшүндүрүүдөгү принципалдуу үч ар башка ыкманы айтып өткөнбүз. Аталган ыкмаларга таянуу менен «араб жазын» баяндап берүүгө, анын себептерин табууга аракет кылабыз, алардын биринчиси болуп Г.Гегелдин тарыхый процесстин жекелиги жана анын формаларынын ар түрдүүлүгү концепциясы эсептелет.

Г.Гегелдин пикири боюнча, тарых мыйзам ченемдүү процесси болуп эсептелет, анда анын ар бир мезгили, доору кандай гана ар түрдүүлүккө ээ болбосун адамзат коомунун өнүгүүсүндөгү зарыл мыйзам ченемдүү деңгээлди пайда кылат. Андыктан, «араб жазы» жалпы адамзаттык өнүгүүнүн органикалык бөлүгү болуп эсептелген, араб цивилизациясынын өнүгүүсүндөгү ушундай тепкич болуп эсептелет. Ошондуктан ал дүйнөлүк рухтун өнүгүүсү жүзөгө ашырылган формасы болуп эсептелет.

Конкреттүү элдердин жана цивилизациялардын тарыхында реалдуу жүзөгө ашырылган адамзат тарыхынын ар бир этабында өнүгүүнүн жалпы идеясына баш ийген белгилүү бир максат турмушка ашырылат. Тарыхтын ары жалпы максаты болуп, Гегелдин пикири боюнча, жарандык коом формасында ишке ашырылган жана адамга жана коомго карата колдонулган рух эркиндигинин өнүгүүсү эсептелет, анда индивид бардык башка коомдук формаларга салыштырмалуу эркиндике ээ болот. Г.Гегелдин пикиринде, эркиндик – булл өзүндөгү жана анын рухка аракет кылуусунун жүзөгө ашырылуусундагы максаттын өзү, дүйнөлүк тарых аталган максат турмушка ашырылган конкреттүү форма болуп эсептелет. Ал реалдуу тажрыйба көрсөтүп тургандай, дээрлик бардык мезгилде белгилүү бир кыйынчылыктар жана курмандыктар менен жетишкен, бирок ага карабастан, эркиндике болгон аракет адамдар дүйнөсүндө болуучу бардык өзгөрүүлөрдүн негизинде жатат, анткени адам Г.Гегелдин пикири боюнча, – эркин жандык жана ал «анын табиятынын аныктамасын түзөт» [26. 31-б.]. Бирок, аныктама боюнча эркин болгон адам конкреттүү реалдуулукта эркин эмес. Эркиндик болбой калган факты эмес, максат болуп эсептелет. Аталган максатка жетүү адамзат болмушунун жана тарыхынын маңызы болуп эсептелет.

Адамзат тарыхы формасында турмушка ашырылган дүйнөлүк рухтун өнүгүүсү, анын эркиндике болгон кыймылы өзүнөнөзү эле эмес, конкреттүү элдердин тажрыйбалык ишмердүүлүгү аркылуу жүзөгө ашырылат, алар ар кандай кырдаалдарга

карабастан, көпчүлүк убактарда коомдук-экономикалык өнүгүүнүн ар башка деңгээлдеринде турат, бирок, бүткүл дүйнөлүк тарых өзүнө жеке бир бүтүндүктү жана камтып тураарына жана анын өнүгүүсү төмөнкүдөн жогоркуга карай болооруна карама-каршы келбейт.

Биз изилдөөбүздүн биринчи бабында тарыхый өнүгүүнүн маңызын жана максатын түзүүчү, өнүгүү, өсүү идеясы эркиндик идеясы менен биргеликте Гегелдин тарыхый өнүгүү концепциясынын негизинде жатат жана анын маңызын билдирип турат.

Биздин пикирибизде, «араб жазы», мурун белгилеп кеткендей, азыркы мезгилде араб дүйнөсү башынан кечирип жаткан терең системалык кризистин формалдуу берилиши эсептелет. Бирок, эске сала кетүүчү нерсе, өнүгүү Г.Гегель алып чыккан таанууну таануу жалпы мыйзамына ылайык, мурунку тажрыйбаны жана аталган тажрыйба өзү киргизгендин баарын жүзөгө ашырат. Мындай таануу өзүнөн өзү акыр аягында, аны багындыруу кезектеги таануу фазасын аягына чыгарган кризистердин пайда болуусун божомолдоп турат. Белгилей кетүүчү нерсе, мындай таануу анын реалдуу жүзөгө ашырылуусунда дайыма чыртачактуу формада турмушка ашырылат, албетте ал «араб жазында» да орунга ээ болду. Экинчи жагынан, ар бир жаңы таануу акыр аягында коомдун эркиндигин эле эмес, жеке индивиддин да эркиндигин жогорулатат.

Ошентип, «араб жазын» кардиналдуу реформалоосунун бышып жетилген зарылчылыгын чагылдырган, араб коомунун терең системалык кризисинин формалдуу билдирилиши катары түшүндүрүүгө болот.

Катарга байланыштуу бир канча маанилүү эскертүүлөрдү айта кетсек, бир катар араб мамлекеттери – биринчи иретте, Катар, Кувейт, Сауд Аравиясы жана БАЭ – дүйнө жүзүндөгү жашоо деңгээлинин бийиктиги менен, биздин пикирибизде, араб мамлекеттеринин тобундагы жашоосунун төмөнкү деңгээли менен массалык нааразычылык кыймылы үчүн кайраштыруучулук ролду ойноду. Мындай учурда сөз белгилүү бир кырдаалдарда тигил же бул процесстерде чечүүчү болуп калуусу ыктымал болгон психологиялык фактор туурасында болууда. Аталган ойлом, пикир ишенимдүү жана так болуусу үчүн, мисал катары СССРдин тарыхын, анын аяктоочу бөлүгүн келтирсек болот. Советтер Союзундагы жашоонун деңгээли орточо болгон, бирок жогорку өнүккөн капиталистик өлкөлөрдүн жашоо деңгээли менен салыштыруу акыр аягында, массалык аң-сезим мамлекеттин бийликтин оппозициясы тарапта болуп, багыты тез арада өзгөрдү, анын натыйжасында СССР тарады. Балким советтик мамлекеттин кулашында башкы ролду экономикалык фактор

ойноду. Бирок, багыты өзгөргөн массалык аң-сезим, бийликке жана мамлекеттик идеологияга болгон ишенимдин жоголушу, жаңыланган бийлик пайда болгон маселелерди тез аранын ичинде чечүү абалында болооруна ишенүүсү кубаттуу интеллектуалдык ресурстарга жана эң маанилүү жаратылыш запастарына ээ болгон мамлекеттин кулашындагы детонатордун ролун ойноду. Албетте, СССРдеги жана араб өлкөлөрүндөгү нааразычылык кыймылдарда көптөгөн айырмачылыктар бар. Бирок, эки учурда тең массанын бийликке болгон ишенимдин жоголушуна психологиялык фактордун ролун баалабай коюуга болбойт. Ишенимдин жоголушу өз кезегинде, өлкөсүндөгү жана башка өлкөлөрдөгү жашоо деңгээлин салыштыруунун негизинде пайда болушкан, «араб жазы» менен болгон учурда экономикалык жактан бир аз төмөнүрөөк болгон араб өлкөлөрүнүн экономикалык жактан күчтүү мамлекеттер, алсак Катар менен салыштырсак болот.

Катар, жогоруда айтылгандай дүйнөнүн экономикалык жактан өнүккөн мамлекеттеринин катарына кирет, бирок Катардагы жарандык коом материалдык жыргалчылыгына карабастан, башка араб мамлекеттериндегидей өнүккөн эмес. Анын үстүнө Катар ары консервативдүү араб өлкөсү болуп эсептелет. Аталган кырдаал, биздин пикирибизде, араб дүйнөсүнө, цивилизациясына түпкүрүндө жарандык коом менен демократиянын идеялары, алар менен бирге Гегелдик түшүнүмдөгү эркиндик идеясы да өгөйлүк кылат деген жалган таасирди түзүүсү ыктымал. Бирок чындыгында эле ушундай болсо, анда араб цивилизациясы трансформацияга жөндөмү жок болмок, албетте бул чындыкка дал келбейт, ал эми кризисти билдирүүчүсү болуп эсептелген «араб жазы» мүмкүн болбойт эле.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакиева, Г.А. Национальная идентичность и гражданство в условиях модернизации общества [Текст] / Г.А.Бакиева. – Бишкек, 1998. – 127 с.
2. Бердяев, Н. О назначении человека [Текст] / Н.Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
3. Ближний Восток, Арабское пробуждение и Россия: что дальше? Сборник статей [Текст]/ Отв. редакторы: В.В.Наумкин, В.В. Попов, В.А. Кузнецов / ИВ РАН; Факультет мировой политики и ИСАА МГУ им. М.В.Ломоносова. – М.: ИВ РАН, 2012. – 593 с.
4. Бромлей, Ю.В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
5. Брук, С.И. Население мира [Текст]: этнодемогр. справочник /С.И. Брук. – М.: Наука, 1986. – 828 с.
6. Бугазов, А.Х. Социокультурные особенности развития демократии в Кыргызстане [Текст] /А.Х. Бугазов // Центр. Азия и культура мира.– 2006.– №1/2.– С. 29–30.

Рецензент: филос.и.к. Жапаров Д.